

Uygurcada *tut-* Fiiliyle Kurulan Birleşik Sözcükler

Engin Çetin*

Özet: Bu makalede Uygurcada *tut-* fiiliyle kurulan birleşik sözcükler ele alınmış, fiille ilgili birleşik söz varlığının ortaya konması amaçlanmıştır. Her ne kadar makalenin yoğunlaştığı dönem Uygurca ve konu birleşik yapılar da fiilin Orhon Türkçesinden başlayarak barındırdığı ve günümüze kadar kazandığı anlam değerleri, Eski Türkçe dönemindeki söz türetmeleri, birleşik yapılarda yer aldığı sözcükler aracılığıyla kazandığı anlamlar ve yapısal özellikleri üzerinde durulmuştur. Fiilin süreklilik bildirmesi ve temel anlam özelliği, daha eski dönemlerden başlayarak çok anlamlı olması, çok sayıda fiil ve isim türetmesi ile çok sayıda birleşik söz kurması gibi değişik sonuçlar doğurmuştur.

Anahtar sözcükler: Uygurca, Eski Türkçe, *tut-* fiili, Birleşik sözcükler

Compound words constituted with the verb *tut-* in Uyghur

Abstract: In this article, compose words made with the verb *tut-* were dealt with and word presence about the verb *tut-* in Uighur was aimed to be put forward. In spite of the facts that the period the article focused on was Uighur and that the subject was compose words; the meaning values the verb contained since Orkhon Turkic and gained untill current language; word derivations in Old Turkic period; meanings and structural properties it gained by means of the words it took place in compose words were mainly studied. That the verb showed durativity and its main meaning property brought some results such as its being multi-meaningful beginning from older periods, its making many compose words by deriving many verbs and nouns etc.

Key words: Uighur, Old Turkic, verb *tut-*, compose words.

Giriş

Türkçenin en sık kullanılan fiillerinden biri olan *tut-* fiili, yalnız kök olarak değil, kendisinden türeyen fiil ve isimlerin kullanımını açaşından da

** Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: ecetin@cu.edu.tr

Türkçenin sayılı sözlerindedir¹. Ayrıca fiil, yalnız anlamlı yapılarda değil, kimi araştırmacıların kabul ettiği bir yapı olarak Uygurcada ve Karahanlı Türkçesinde süreklilik bildiren tasviri fiil yapılarında da karşımıza çıkmaktadır. Fiilin çok anlamlı olması, kullanılma sıklığını artıran en önemli etkidir.

T. Tekin'e göre fiil köken olarak "hiç şüphe yok ki daha eski bir *tuta-fiiline gider. Bu eylemin iştaşlık ya da ortaklık çatısından türemiş olan ET tutaşı 'sürekli, sürekli olarak' (*tuta-ş-ı) belirteci ve bu eylemden -m ve -mak ekleri ile türetilmiş tutam (< *tuta-m) ve tutamak (*tuta-mak) adları bu görüşümüzün en güçlü kanıtlarıdır" (1993: 52). Erdal ise *tutam* sözünün *tut-* fiiline eklenen *-(X)m* eki ile oluştuğu, Eski Türkçe metinlerde *tutum* biçiminde yer aldığı ve ikinci hecedeki /a/'nın İslamiyet sonrası metinlerde görülen ve *kuşam vb.* sözlere örneksemeye oluşmuş bir yapı olduğu düşüncesindedir (1991: 297). Hamilton KP'de, fiilin, *tur-* "durmak, hareketsiz kalmak" fiiline de kaynaklık eden **tu-* fiili ve fiile eklenen (*-r-* gibi) *-t-* ettirgenlik ekinden oluşmuş olabileceği üzerinde durmuştur (1998: 228). Hacıeminoğlu da Hamilton gibi, *tur-* ve *tut-* fiilini *tu-* "tutulmak" fiiline bağlamaktadır (1991: 36, 39). Buradaki **tu-* "kapamak" fiili, Radloff (1987: 13, 100), Orkun (1996: 108), Malov (1951: 62), Gabain² (1960: 344), Giraud (1961: 55), Ergin (1996: 94), Tekin (1994: 11), Recebov-Meheremov (1993: 119), Barutçu (1987: 435), Özertural (2002: 181 vd.) tarafından *tu-* biçiminde alınırken fiili Clauson (ED: 434a), Erdal (1991: 643), Rybatzki (1997: 55) ve Berta (2010: 65) *to-* biçiminde okumaktadır. Fiili *to-* biçiminde alan araştırmacılar böylelikle bu fiilin *tut-* fiiliyle ilişkisini daha baştan kabul etmemiş olmaktadır. Fiilin *tu-* biçiminde olduğunu düşünen yukarıda sayılan araştırmacılar da iki fiil arasındaki köken bağıını kabul etmiş değillerdir.

Fiil, Eski Türkçe dışındaki tarihî Türk lehçelerinde de sıklıkla kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminden başlayarak *tut-* fiilinin yer aldığı *ağırlıg tut-*, *bedük tut-*, *bek tut-*, *edgü tut-*, *elig tut-*, *ık tut-*, *kan tut-*, *kiçig tut-*, *könül alçak tut-* *köz kulak tut-*, *kusıg tut-*, *ölüm tut-*, *ötük tut-*, *söz tut-*, *ulug tut-*, *umunç tut-* vb. yeni birleşik sözlerin kullanıldığı gözlenmektedir. Bunlara ek olarak İslamiyet'in Türklerce kabulüyle birlikte *ajun tut-*, *il tut-*, *yakın tut-* gibi birleşik sözler yanında *ata pendi tut-*, *cihân tut-*, *baht tut-* *dost tut-*, *ecel tut-*, *rüze tut-* gibi Arapça Farsça sözlerle kurulan birleşik sözcükler de kullanılır olmuştur³.

1 *Tut-* fiili, ilk kez MS 4. yüzyıla ait Çince karakterlerle yazılmış Hunca beyitte saptanmıştır. On karakter ve dört sözcükten oluşan beyitin son sözcüğü, beyiti inceleyen Gabain dışındaki bilim adamlarınca *tut-* biçiminde ele alınmış ve Çin kaynağındaki anlama uygun olarak "tutmak, yakalamak" biçiminde anlamlandırılmıştır. Konuyu ele alan Shiratori, Ramstedt, Bazin, Benzing ve Tekin sözcüğü ET *tut-* fiiliyle ilişkilendirmiştir. Gabain ise farklı olarak sözcüğü *kötürkeç* biçiminde okuyup *kötür-* fiiline "tutmak, yakalamak" anlamı vermiştir (Tekin 1993: 35 vd.).

2 Fiil, AG 344'te *tu-* "versperren || seddetmek" biçiminde yer almıştır. Eserin çevirisi olan Eski Türkçenin Grameri'nde ise fiil *tu-* (*-o-?*) seddetmek, kapatmak" biçimindedir.

3 ERCİLASUN, KB'de üzerine *tut-* fiili alan isimleri, sıfatları, zarfları, yaklaşma hali eki almış isimleri, fiilden önce gelen birden fazla kelimeyi ayrı ayrı sıralamış, bu birşelik sözlerin anlamları üzerinde durmuştur (1984: 61-62). ABİK,

Fiil günümüz Türk lehçelerinde de sıkça birleşik sözcükler kurmaktadır. Lehçe sözlüklerinde yer alan *tut-* fiiline ilişkin söz varlığı, sözlüğün ayrıntı derecesine göre değişmektedir. Kimi lehçelerdeki *tut-* fiili ile kurulan birleşik sözcükler şu biçimde sıralayabiliriz:

Türkmencede *arkasını tut-* “tarafını tutmak”, *at tut-* “hatırlamak; hürmet etmek”, *bisarpa tut-* “tasarrufsuz, çok fazla harcamak”, *göz öjünde tut-* “göz önünde tutmak”, *düybüni tut-* “esasını koymak, temellendirmek”, *düyp tut-* “kök tutmak, yerleşmek”, *ileri tut-* “bir şeyin derecesini yükseltmek”, *yüz tut-* “yüzünü bir şeye çevirmek”, *oka tut-* “ateş etmek, ateşe tutmak”, *özünjü tut-* “iyi olmak, canlanmak”, *özünjü yokarı tut-* “kendini beğenmek”, *eziz tut-* “değer vermek”, *eli galam tut-* “okuyup yazabilmek”, *eli yarag tut-* “eli silah tutmak”, *ejek tut-* “kendi söylediğinde ısrar etmek”, *yaka tut-* “tövbe etmek, pişman olmak”, *yas tut-* “yas tutmak”, *mekân tut-* “yerleşmek”, *şayıñı tut-* “hazırlamak, yapmak” (Tekin vb. 1995: 638).

Kazakça *dos tut-* “dost edinmek”, *ar tut-* “ar, namus olarak kabul etmek”, *kek tut-* “kin beslemek”, *arka tut-* “arkalanmak, güvenmek”, *esine tut-* “aklında tutmak”, *miyse tut-* kanaat etmek, *kadır tut-* “saymak, hürmet etmek”, *aza tut-* “matem tutmak”, *oraza tut-* “oruç tutmak” (Kenesbayoğlu, vb. 1984: 279).

Yeni Uygurca, *uzak tut-* “arayı açık tutmak”, *yoşurun tut-* “gizli tutmak”, *taza tut-* “temiz tutmak”, *kamakta tut-* “hapiste tutmak”, *öy tut-* “ev tutmak”, *este tut-* “akılda tutmak”, *topka tut-* “topa tutmak”, *közde tut-* “göz önünde tutmak”, *ah(lir)i tut-* “ah(lar)ı tutmak”, *sözleri kulakta obdan tut-* “sözleri akılda iyice tutmak”, *dost tut-* “dost tutmak”, *késili tut-* “hastalığı tutmak” (Necipioviç Necip 2008: 428).

Hakasçada *pazında tut-* “akılda tutmak”, *çol tut-* “yola koyulmak”, *çurt tut-* “ev yapmak”, *urah tut-* “uzak tutmak”, *hipçah tut-* “siniri tutmak”, *öçes tut-* “kin, öç tutmak”, *çabalı tut-* “kötülüğü tutmak”, *ağirii tut-* “hastalığı tutmak”, *sığa tut-* “sıkmak”, *çağın tut-* “yakın tutmak” (Arıkoğlu 2005: 530).

Yukarıda, Eski Türkçede *tut-* fiilinden türeyen çok sayıda sözcük olduğundan söz edilmişti. Bunlar, fiiller ve isimler olarak iki bölümde ele alınabilir. Fiiller: *tut-dur-*, *tut-u-l-*, *tut-u-l-tur-*, *tut-u-n-*, *tut-u-ş-*, *tut-u-z-*, *tut-suk-*, *tut-yak+lan-*. *tut-* fiilinden türeyen isimler, fiillere göre daha fazladır: *tut-u-g-*, *tut-u-g+lug-*, *tut-u-g+suz-*, *tut-ga-*, *tut-gak-*, *tut-guk-*, *tut-gun~tut-un-*, *tut-uk-*, *tut-u-m-*, *tut-u-m+suz-*, *tut-u-nç+suz-*, *tut-u-nçu-*, *tutruk* (< *tut-ur-uk*), *tut-şı~tutçı* (< *tut-u-ş-ı*)...Karahanlı Türkçesi metinlerinde fiilden türeyen *tutaşı~tutşı~tutçı~tuçı*, *tutma*, *tutmaç* vb. başka sözlere de rastlamak mümkündür.

“Nevâyi’ nin üç eserindeki deyimlerin Farsça ile karşılaştırılması” başlıklı makalesinde Nevâyi’ de saptanan deyimleri ele almıştır. Burada, *tut-* fiilinin yer aldığı *güşe tut-*, *havâ tut-*, *karak tut-*, *köz tut-*, *kulagların tut-*, *ümid tut-*, *yüz tut-* deyimleri saptanmıştır (2004: 211 vd.).

İnceleme

1. Orhon Türkçesi metinlerinde de çok kez rastladığımız fiil, bu dönemde bile temel anlamı dışında farklı anlamlar için kullanılmıştır⁴:

tut- “tutmak, elinde bulundurmak”

tut- fiili aşağıdaki cümlede “sıkıca bağlanmak, sahip çıkmak” anlamı taşımaktadır. Bu anlam, görüldüğü gibi, fiilin “tutmak, elinde tutmak” anlamından gelişen bir kullanımdır. Buradaki *ātın tut-* sözü “adına sahip çıkmak” anlamındadır. Aynı yapı Uygurcada da farklı bir anlamda karşımıza çıkmaktadır. Uygurcada saptanan *at(ların) tut-* kullanımı “adlarını akılda tutmak, eksiksiz bilmek” anlamındadır.

Fiil, aşağıdaki örnekte, “tutmak” temel anlamından gelişen soyut bir anlama sahiptir:

türük : b(e)gl(e)r: türük : ātın : īti : t(a)bg(a)çgi : b(e)gl(e)r: t(a)bg(a)ç: ātın : tutupan t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nka : körmiş KT D 7

tut- “tutmak, yakalamak”

ekinti süngüş [eng il]ki ay alt[ı] yangıka t[okıdım] tutdım ŞU K 10

türg(i)ş : k(a)g(a)n : buyruki : (a)z totokug : (e)l(i)g(i)n tutdı : KT D 38

bin(i)p : opl(a)yu t(e)gdi : (a)z (e)lt(e)b(e)r(i)g tutdı : KT K 3

il tut- “yurt edinmek, yurt olarak zapt etmek, bağımsız devlet olmak”⁵

Deyim, Orhon yazıtlarında çok kez geçer. Yalnız Orhon yazıtlarında değil, Uygurca metinlerde de *tut-* fiili, *ajun, il, ornag, orun, turag, yër sub, yurt vb.* yer bildiren sözcüklerle sıklıkla kullanılmıştır. İslamiyet’in kabulüyle birlikte bu sözcüklere *cihān* sözünün de eklendiği görülmektedir. KB’de *cihān tut-* kullanımının yanında *il tut-, orun tut-* kullanımlarına rastlanır.

tokuz [y(e)g(i)r]mi : yıl : k(a)g(a)n : ol(u)rt(u)m : il tutd(u)m : BK G 9

il tuts(ı)k : yir : ötük(e)n : yış (e)rmiş : KT G 4

ilin törüsün tut- “devleti (ve) yasalarını zapt etmek”

4 Eski Türkçenin söz varlığını ele alan şu iki çalışma *tut-* fiili ile kurulan birleşik sözler açısından önemli veriler içermektedir: ŞİRİN USER, Hatice (2009) *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya; ŞEN, Serkan (2010), Eski Türkçenin Deyim Varlığı, Samsun.

5 *il* sözcüğü, türevleri ve anlam özellikleri ile ilgili olarak TMEN II (194-201, 653 numaralı sözcük)’de ve Ş. TEKİN’İN *İştikakının Köşesi* (2001: 103-119)’nde ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

Her zaman üçüncü teklik kişi iyelik ve belirtme durumu eki almış biçimde kullanılan bu birleşik yapının *il törü* bölümü, yazıtlarda *ilin törüsin tut-*yanında *ilin törüsin (a)lı bir-* (KT D 8, BK D 8) *ilin törüsin k(a)zg(a)n-* (KT D 31) biçimlerinde de geçer. *(a)lı bir-* ve *k(a)zg(a)n-* fiilleri, yukarıda örneklenen *il tut-*, *ilin törüsin tut-* ve *yir sub tut-* kullanımlarını *tut-* fiilinin temel anlamından gelişen bir “tutmak, elde etmek, zapt etmek” anlamlarına götürür. *İlin törüsin tut-* ise aşağıdaki tek örnekte de görüleceği gibi, *il tut-* deyimindeki “yurt edinmek, yurt olarak zapt etmek, bağımsız devlet olmak” anlamından çok, “sahip çıkmak; ayakta tutmak” gibi anlamları karşılamaktadır.

türük : bod(u)n(i)η : ilin : törüsin : tuta : birm(i)ş : iti : birm(i)ş : KT D 1

kü tut- “ünlenmek, meşhur olmak”

Orhon Türkçesi dönemine ilişkin belki de en ilginç kullanım *kü tut-* deyimidir ve tek örneği Küli Çor yazıtında saptanmıştır. Fiil bu örnekte, “elde etmek, kazanmak” anlamından hareketle “ün elde etmek, ünlenmek” anlamındadır.

taβgaçka bunça süngüşüp alpın erdemin için kü bunça tutdı KÇ 12

töpüsinte tut- “değer vermek, yüceltmek”

Tüm toplumlarda yukarıda, tepede olan varlık ve nesnelere ulaşılması güç, dolayısıyla daha aşağıda olana oranla daha değerli olarak görülmüştür. Eski Türkçedeki bu kullanımın benzerini günümüz Türkiye Türkçesinde *baş üstünde tutmak* ve *baş üstünde yeri olmak* deyimlerinde görmek mümkündür. Bu deyimdeki *tut-* fiili, “tutmak, bulundurmak” anlamındadır.

üze : türük : t(e)ηrisi : türük iduk yiri : subı : (a)nça (e)tm(i)ş : türük : bod(u)n : yook : bolm(a)zun : tiy(i)n : bod(u)n : bolçun tiy(i)n : k(a)η(i)m : ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(i)g : ög(ü)m : ilbilge k(a)tun(u)g : t(e)ηri : töp(ü)sinte : tut(u)p : yüg(e)rü : kötürm(i)ş (e)r(i)nç : KT D 11, BK D 10

yèr-sub tut- “vatan olarak tutmak, zapt etmek”

Orhon ve Yenisey yazıtlarında geçen *yer-sub* ibaresinin yer, mekân bildirmekten çok manevi alt yapısı ve kutsallığı olan, devletin kurulu olduğu toprak parçası, vatan anlamında kullanıldığı bilinmektedir⁶. İbare bu kullanımıyla *il* sözünden anlamca ayrılmaktadır. Bu kullanımındaki *tut-* fiili, “ele geçirmek, zapt etmek” anlamındadır.

(e)çüm(i)z : (a)pam(i)z : tutm(i)ş : yèr sub : idis(i)z : bolm(a)zun : tiy(i)n : KT D 19

6 BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1998), “Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular”, *Journal of Turkish Studies (Tuba/ Türklük Bilgisi Araştırmaları)* 22, Hasibe Mazioğlu Armağanı, Cambridge: Harvard UP, 171-184. başlıklı makale Eski Türk yazıtlarındaki *yer sub* kavramı ve kullanımı konusunda önemli bilgiler içermektedir.

2. Uygurca metinlerde *tut-* fiili metinlerin çokluğuna bağlı olarak runik harfli metinlere oranla daha sık ve daha türlü anlamlarda kullanılmıştır. Anlam çeşitliliğinin çok olmasında *tut-* fiilinin temel anlam içeriği kuşkusuz önemli bir rol oynamıştır. Anlam çeşitliliğinin fazla olmasının bir nedeni olarak çevirileri düşünmek çok kolay değildir. Çincedeki 持 [chí] sözcüğü genel olarak Uygurca metinlerde (örneğin HT ve AY'de) *tut-* ve kimi zaman *tur-* (örneğin Vim.'de) fiilini karşılamıştır ve Uygurca metinlerde çok sık kullanılan *küyyü küzetü tut-* yapısı da 擁護持 [yōng hù chí] biçiminin tam karşılığıdır. Uygurca metinlerde sık kullanılan bir başka yapı da *boşgun- tut-* (受持 [shòu chí]) yapısıdır. Her ne kadar *Şingko Şeli Tutung HT* çevirisinde Çincedeki 受 [shòu] sözünü *boşgun-* fiili dışında kimi zaman *al-* kimi zaman *tut-* biçiminde çevirmişse de bu durumun nedeni sıklıkla art arda gelen 受持 [shòu chí] sözcüklerinin öncelikle tam çeviriyle *boşgun- tut-* fiilleriyle karşılanması, sonradan bu ikili kullanımdan yola çıkarak bu iki fiilin anlam yakınlığı nedeniyle *boşgun-* fiilini karşılayan 受 [shòu] sözcüğünün kimi zaman *tut-* fiilini de karşılar duruma gelmesi olabilir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu iki fiilin anlam yakınlığı - *boşgun-* “öğrenmek” ile *tut-* “(mecazi olarak) akılda tutmak vb.” - bu duruma neden olmuş olmalıdır. Bu durum, yalnızca çevirilerde değil, telif bölümlerde de kimi zaman karşımıza çıkar. Örneğin, *Şingko Şeli Tutung*'un Çince'den çevirdiği Budizm'e ilişkin metnin telif olan giriş bölümündeki *Şingko Şeli Tutung tavğç tilintin türk tilinçe evirü tegintim : kayu tözün-ler tutsar : buyanta erzünler* 104 (Hazai 1970: 95) cümlesinde fiil, “öğrenip gereklerini yerine getirmek” benzeri bir anlamda kullanılmıştır.

Uygurcada *tut-* fiili, *altun étig ilginde tutgay* TT VII 30-11 örneğindeki gibi “tutmak, bulundurmak” temel anlamı dışında, *ötrü ol kök tonlug beg [tuta] teginiñler tęp kıkırtukda <ol> üç yekler manga yakın kelip bir<i>-si uruk üze boyunımın badı ..* AY 8/16 gibi kullanımlarda “tutmak, yakalamak”; satış ve kira sözleşmelerinde sıklıkla karşılaşılan bir kullanım olarak, *taplasar tutzun taplamasar atın kşik-ke ötkürü satzun* Hausverkauf. 9, SUK Sa08-15 gibi örneklerde ve Man III 21-3'ten alınan *.. yme /// [t]örlüg agı barm elginerü kels[er] esirgerü kazganu tutmaz kizlemez ..* cümlesinde “elinde tutmak”; (...) *çın kértü tüz bilge biligig bekürü tutup* AY 305/16-17; *..padakların uz tutup..* AY 497/3 vb. örneklerinde olduğu gibi, kimi zaman *bekürü, uz* gibi zarflarla “öğrenmek, aklında tutmak”; *bo d(a)r(a)nı nomug unıtmadın tutmuş k(e)rgek* AY 362/16 örneğindeki gibi “ezberlemek”, <inçe> *k(a)ltı ayaça aş bérmiş adutça suv tutmuş* AY 169/1; *bir ülüşin erüş erdni burkanka tutdı bir ülüşin teñri şakımun burkanka tutdı* KİP 168, 169 örneklerinde “sunmak, ikram etmek”; KP IX-2, IX-3'te yer alan *teñrim élig törüg agı barım tutar agı barım alkınsar él törü neçük tutar biz teñrim* örneklerinde “tutmak, ayakta tutmak” anlamları için kullanılmıştır. Fiil, tek örnekte öncesindeki *at* “ad” sözcüğünün de yardımıyla

“...a uygun olarak” anlamını karşılamıştır: *amtu s(e)n öz atırın tuta işiğin işlegil* AY 600/22. Bu anlamlar dışında kimi deyim ve birleşik yapılarda görev olarak çok sayıda farklı anlam yüklenmiştir. Bu birleşik yapılar şu biçimde sıralanabilir:

2.1. isim + *tut-*

Fiil, Uygurcada -diğer dönem ve sahalarda olduğu gibi- adların yalın durumları yanında belirtme, bulunma, yönelme durumları üzerine de gelebilmektedir. Aşağıda adların yalın olarak yer aldığı birleşik sözler yer almıştır. Fiil, yer bildiren *ajun*, *ev bark*, *ornag*, *orun*, *turag*, *yurt* gibi sözcüklerle birlikte kullanıldığında daha çok “mesken edinmek” anlamını karşılamaktadır. Fiil, kimi zaman bu sözcüklerden ikisinin art arda gelerek oluşturduğu *ev bark*, *yurt orun* gibi ikilemeler üzerine de gelebilmiştir. Yer bildiren *il* sözcüğünün ise bu açıdan ayrı bir yeri vardır. Bu deyim, başlangıçta, diğer birleşik yapılar gibi “yurt edinmek” anlamında iken sonradan “bağımsız devlet olmak” anlamını kazanmış olmalıdır. Bu kullanım, KT’de ve BK’de de vardır ve *il* sözcüğünün kazandığı “ülke, devlet” anlamıyla ilgilidir. Bunun gibi, fiil, önüne gelen *agir*, *uçuz*, *ulug*, *yinik* vb. sözcüklerle birlikte “... farz etmek, .. kabul etmek” anlamını karşılar.

agir [ayag köñül] tut- “değer vermek, değer göstermek”

Uygurca metinlerde ve KB’de görülen bu kullanım dışında Uygur metinlerinde *agir ayag tut-*, *ayayu agirlayu tut-*; DLT’de *agirliq tut-* gibi benzeri yapıları görmek mümkündür. Bir süre sonra *agir tut-* yerine *agir-la-* yapısının daha çok tercih edildiği düşünülebilir. Ayrıca *töpüsinte tut-*, gibi hem Orhon hem de Uygur metinlerinde saptanan deyimlerle KB’de saptanan *bedük tut-*, *ulug tut-* gibi benzer anlamlı yapılar da söz konusudur. Fiilin bu birleşik yapılardaki anlamı “kabul etmek, farz etmek”tir. Fiilin bu kullanımına sonraki dönem ve sahalarda da rastlamak mümkündür. Örneğin *Türk. tut ki* yapısı fiilin bu anlamına dayanır. Tar.S.(II 1280 vd.)’de de fiilin bu anlamına çok sayıda tanık vardır.

alku pratyıkabudlar bodıs(a)t(a)vlar üze yme ök agir ayag köñül tutmadın
..... *tursar* AY 103/6

ajun tut- “yer tutmak, mesken edinmek”

Yer, mekân bildiren diğer sözcüklerde olduğu gibi *ajun* sözü de *tut-* fiiliyle birleşik yapılar oluşturmuştur. *Ajun tut-* fiili KB’de de sıklıkla kullanılmıştır.

ne üçün tod tolwı kodıki yavuz yertinçüdeki kunçuyar karnınta ajun tutar
biz M 6 a-15

egşig tut- “şarkı söylemek; sürekli tekrarlamak”

Bu birleşik sözün anlamı “ezgi tutturmak”tır. Ancak aşağıda yer alan cümlede “kitabı (bir ezgi gibi) sürekli tekrarlamak” anlamında kullanılmıştır. *Tut-* fiilinin buna benzer kullanımına tarihî dönem metinlerinde rastlanmamakla birlikte TT’deki *Urumeli Hisarı’na oturmuşum / Oturmuş da bir türkü tutturmuşum* (Orhan Veli Kanık) vb. kullanımda rastlamak mümkündür. Burada dikkati çeken nokta Uygurcadaki biçimin *tut-*; TT’deki biçimin ise ettirgenlik eki alarak *tuttur-* biçiminde olmasıdır. Bu farklılığın nedeni, Uygurcadaki cümlenin ezgiyi diliyle (ya da ağızla) tutmak (ona bu yolla bağlanmak); TT’deki cümlenin ise türküyü dile tutturmak (onu bu yolla bağlamak) gibi farklı bakış açısıyla kurulmuş olmasıdır. Her iki cümlede de *tut-* fiilinin “sıkıca tut(un)mak, bağla(n) mak” anlamı söz konusudur.

edgü erdemligiñe işenip egşig tudgu bo çağsını .. IS 49

erklig türklüg tut- “güçlü olarak kabul etmek; değer vermek”

Aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi, bu birleşik yapıda *tut-* fiilinin “kabul etmek, farz etmek” anlamı söz konusudur. Fiilin, öncesindeki sözcüklerle kurduğu birleşik söz “güçlü olarak kabul etmek; değer vermek” anlamındadır:

ötrü kertü buyrukug ag(ı)rlayu erklig türklüg tutar MTT 617

ev bark tut- “mesken edinmek”

Yukarıdaki ve aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi, *tut-* fiili yer, mekân bildiren adlar üzerine geldiğinde o yeri “ev, vatan, yurt, mesken vb. olarak *tut-*, ele almak, edinmek” anlamlarında kullanılmaktadır. Geçmiş dönemlerin, isteyen herkesin beğendiği yeri, tutup sahiplenmesine dayanan mülkiyet anlayışı ile günümüz mülkiyet anlayışı arasındaki büyük farklar nedeniyle günümüzde kullanılan *ev tut-*, *yurt tut-* vb. gibi kullanımlar da anlam değişikliği yaşamıştır. Örneğin günümüzde TT:’de *ev tut-* sözü ile “ev kiralamak” anlaşılmaktadır. Hakaşçadaki *çurt tut-* sözü de “ev yapmak” karşılığındadır.

.. yme ev bark tutduk için .. Huast. 20-21, 20-1.

ikirçgü köñül tut- “kuşkulu olmak”

İkirçgü köñül tut- gibi, [üz büz] oç kek köñül tut-, övke köñül tut-, *sézik köñül tut-* vb. duygu bildiren örneklerde *köñül* sözünün kullanılması, bu duyguların *köñül* ile ilişkisinin vurgulanmak isteğinin sonucu olmalıdır. Bu açıdan bu kullanımlar *Türk.*’deki *gönlünü ferah tut-*, *gönlünü serin tut-* vb. deyimlerle birliktelik göstermektedir. Ancak, *Türk.*’te bu türden kullanımlarda

gönül sözüne yer verilmeyen *kin tut-* vb. deyimler de vardır.

bo törüçe yorigalı .. odgurak bütgey bo işi .. ikirçgü köñül tutmasun .. aglak arıg orunta .. yañı .. arıg ton tonanıp .. mandal kılsun uzk(a)ya .. AY 487/5-6

il tut- “yurt edinmek”

Orhon yazıtlarında da kullanılan bu deyim, HTTug. VI 44-19’den alınan *huizvañ xua-vañ at/lg/ kanlardın berü ilçi bilgeler ertijü üküş erti ançat/a/ negülük il tutmadı-lar* kullanımındaki gibi, Uygurcada da yazıtlardaki örneklere benzer biçimde “yurt edinmek, yurt olarak zapt etmek, bağımsız devlet olmak” anlamlarını karşılamıştır.

kalan tut- “toprak vergisi vermek”

kalan sözü bir vergi terimidir. Doefrer TMEN III (1503)’te konuyu ele almış, sözcüğün Türkçe *kalgan* yerine *kalan* biçiminde kullanıldığı ya da Çağataycada geçen *kala-* “seçmek” fiilinden türediği yolundaki etimolojilerin doğru olmadığı aynı zamanda Moğolca *qumbül sözüyle bağlantısının çok açık olmadığını bildirmiştir. Özyetgin, muhtevası ve kullanım alanı, ne şekilde ödendiği konusunda açık bilgiler olmadığını bildirmektedir (Özyetgin 2004: 75-83; 2009: 452). *kalan tut-* sözü aşağıdaki ifadede “toprak vergisini ödemek, vergi ödeyecek derecede ürün elde etmek” benzeri anlamlarda kullanılmıştır. Zieme de buradaki *tut-* fiilini “*erhalten (?)*” (=almak, elde etmek) biçiminde çevirmiştir.

tarır yèrin tarıp kalan tutup kayuka köçüp barmatın turur ZiemeFamilien 18

lab tut- “bağışlamak”

Zieme, sözcüğü, Sanskritçe *lābha* “elde etmek, edinmek; kazanç” sözüne dayandırmaktadır. Sözcüğün Çince kökenli *buşı* sözüyle ikilemeli yapılarda eş anlamlı olarak kullanıldığından hareketle sözcüğe “Spende (=bağış)” anlamını vermiştir (1979: 275). Budist Uygurlardan kalma, vergi muafiyetini bildiren belgede yer alan *lab tut-* yapısını da “*Spenden zukommen (erhalten)* (=bağışta bulunmak)” ve “*Spende erhalten* (=bağışlamak)” biçiminde çevirmiştir (1981: 245, 246).

vapstvo şilavanti baş-ın şilavanti-lar-ka lab tutup yirleringe borluklarıña alban başlap ... ZiemeSteuer. A 7

...borluku yèrleri birle lab tutup... ZiemeSteuer. A 19-20

biziñ kut idiletip lab tuta yrıkçı sang’gik borluk yèrleri birle... ZiemeSteuer. A 24

[orun] ornag tut- “mesken edinmek”

Ornag tut- sözü, yer bildiren *il, ev, yurt, ornag, orun ornag, turag vb.* sözcüklerdeki gibi, “mesken edinmek, mesken olarak elde etmek” anlamlarını karşılamaktadır.

enetkek-deki arhant-lar /ü/küş munta kelip orun /u/y-a tutup... TugHT V 63-5

... öngre bu udun uluş kişi siz kurug erken mharaç munta ornag tutmuş erdi : TugHT V 65-4

.. kën kelteçi burkanlar .. yam t(e)ñri yèrinte .. ornag tutmuş t(e)ñriler .. AY 509/6

.. yiti altunlug tag içinte .. orun ornag tutmuşlar .. AY 509/15;

.. ontun singlar yèrtinçüde .. erig ornag tutmuşlarka :: AY 346/13

[üz büz] öç kek köñül tut- “kin tutmak”

Üz sözcüğü ED 279a’da *üz-* fiiliyle ilişkili görülmüş, sözcüğün çoğu zaman birlikte kullanıldığı diğer sözcük *buz* olarak okunarak bu sözün de *buz-* fiiliyle ilişkisi kurulmuştur. TT III: 207’de ikileme *üz boz* biçiminde okunmuş, sözcüklerin kökenine ilişkin bir yargıda bulunulmamıştır. İkileme, Huastuanift’te de saptanmıştır (T M 303-5) *kek* sözcüğü de ED 707b’de ele alınmış, sözcüğün çoğu zaman *öç* sözüyle birlikte kullanıldığından söz edilerek sözcüğün Kırgızca, Kazakça ve Özbekçede yaşadığı belirtilmiştir. Günümüzde Hakasçadaki *öçes tut-* (Arikoğlu 2005: 530) ve *Türk.*’teki *kin tut-* yapısı da anlamca ve yapıca benzer bir kullanımdır. Bu yapıları, *üz büz tut-* ve *öç kek tut-* biçiminde iki ayrı deyim olarak düşünmek de mümkündür.

alqu tınlglarta ööç kek [köñül] tutsarlar ... IS 668, 672, 684

övke kakıg ööç kek köñül tuđmışlarınñ ... IS 677, (kötü niyetli olmak)

tınlglar adasıntın üz büz öç kek tutdaçı yağı yavlak adasıntın .. AY 332/3

övke köñül tut- “öfkeli olmak”

:: köngülin adın kişining edgüsinge azlanmamak künile-memek övke köngül tutmamak övkelememek :: AY 220/5

sézik köñül tut- “kuşkulu olmak”

KB’de *sézik tut-* biçiminde kullanılmıştır.

sézik köñül tutmasun .. AY 486/20

turag tut- “mesken edinmek, barınmak”

siz ne kişi-s/iz/... /ya/inguz-ın bu berk arıg içinte /tur/ag tutup : negü kılur-siz t.p /a/yıtdı : TugHT V 74-3

uçuz [yènik köñül] tut- “değer vermemek, küçümsemek”

“değersiz; kolay” anlamlarında kullanılan uçuz sözü *uç-* fiiline bağlanmıştır (Erdal 1991: 324). “hafif” anlamındaki *yènik* sözü ise *yèni-* “hafif olmak, hafif gelmek” sözüne bağlanmaktadır. Tarihi metinlerde *yèni-* fiili nadiren saptanmıştır ancak *yenig ~ yènik* sözü Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde sıklıkla kullanılmıştır (ED 950a, Erdal 1991: 217). Sözcük, günümüz Türk lehçelerinde türlü biçimlerde yaşamaktadır. *Türk.*’te *yeğni* biçimindedir.

edig tavarıg uçuz tutup nomug törüg ağır tutdaçı bolgaylar .. AY 195/17
tüü törlüg esriñü aş içgüler üze şaşmadın üdinçe ağır ayag kılsun uçuz yènik köñül tutmadın ağır ulug kirtgünç köñül turgurup AY 445/3

umug inag tut- “umut bağlamak, güvenmek”

Uygur dönemi metinlerinde çokça kullanılan deyim, çoğunlukla *umug inag tut-* gibi, birlikte kullanılırken *inag tut-* biçimi de saptanmıştır: *kimke inag tutyuk-sn.* Ğg.3 22, (ve M 19-12). İslamiyet’in kabulünden sonra kültür çevresinin ve dolayısıyla dil çevresinin değişmesiyle *ümîd tut-* ve *ümîd tut-* (NF 417/13, 423-9, 427-1, 427-3, 427-11, Abik 2004: 220) sözleri de kullanılmıştır. Özbekçede *ümid tut-* kullanımı günümüzde mevcuttur (ÖTİL II 234). Ku.T.’deki *umunç tut-*, KB’deki *umunç tut-* ve DLT’deki *umunç Teñrige tut-* sözleri de benzer kullanımlardır.

alku törüde umuglugsuz inaglıgsız ol tēp bilip inçip edgülerke umug inag tutsar ... Vim. 1024

nom uguşıntaki tınl(ı)glar birle işig özümün berü umug inag tutup :: AY 137/20

bu yèrtinçüde sansız tümen t(inlıglar) emgenser ol emgekinte kuanşı im pusarka umug inag tutup...atar .. KİP 10a

urunçak tut- “rehin almak”

Türk.’teki *rehin tut-* sözünün karşılığıdır. Burada *tut-* fiilinin temel anlamından yararlanılmıştır.

.. şakimuni burhantın alku tınlg-larıg urunçak tuta tegintim .. M. 3a-16

ülgü teng tut- “denk tutmak”

“ölçü, miktar” (TMEN II 119; DTS 624b; ED 142b) anlamlarında kullanılan *ülgü* ve Çinceден ödünçlenen *teng* (< têng) (Çincede sözcüğün anlamı “terazi; denk, eşit, müzavi”dir (T. Tekin 2004: 231)) sözünün birlikte kullanımıyla ortaya çıkan bu birleşik sözün benzerine KB’de *eş tuş tut-* biçiminde rastlanır. Eski Türkçeden sonraki tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde her iki sözcük de kullanılmaktadır. Örneğin *ülgü* sözcüğü Azericede (Altaylı 1994: 1175) ve Anadolu ağzlarında (SDD 1430; DS XI 4063) *ülgü (ülgüsüz)* biçiminde; ET *teñ* sözü, Tuvacada *deñ* (Ölmez 2007: 137a) biçiminde yaşamaktadır. Günümüzde *denk tut-* biçiminde *Türk.*’te bu yapı kullanılmaktadır.

:: *burkanlarning ulsuz tüpsüz edgüleri üze ülgü teñ tutup* AY 136/22

yakın [yaguk] tut- “yakın tutmak, yaklaştırmak”

Bu birleşik sözde, genellikle “bir kişiye yakın durma” anlamı söz konusudur. *Yakın tut-* deyimini, kimi zaman, *yaguk* sözüyle birlikte *yakın yaguk tut-* biçiminde kullanılmıştır. KB’de de sıklıkla karşılaşılan bu deyim KB’de karşıtı olan *yırak tut-* ile kullanılmıştır.

:: *inçe k(a)ltı ’eñ’ilki ontın singarkı burkanlarka ögin köngülin yakın tutup kılmuş ayıg kılınçların yaşurmadın baturmadın aça yada sözlemek* :: AY 149/5

antag antag ilig beg .. törüsüz törüg kıltilar .. yavız yavlak kişilerig .. içkerü yakın yaguk tutdılar .. ol kan-larning il ornı .. ür ornaglıg bolmaz tip .. AY 553/

yurt orun tut- “yer tutmak, yurt edinmek”

Uygurca metinler dışında KB’de de *orun tut-* biçiminde kullanılmıştır.

arıg kunçular birle yurt orun tutup ming min yıl ... bolzun nestGrab. 10

2.2. isim + durum eki + tut-

Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi, *tut-* fiili durum eki ya da iyelik eki üzerine gelen durum eki almış isimlerle de birliktelik kurabilmektedir. Fiil, sıklık sırasıyla bulunma (kimi örneklerde iyelik eki + bulunma), yönelme ve (iyelik eki +) belirtme durum ekli tamlayıcılar almıştır.

agızda tut- “sürekli söyleyip tekrar etmek, ezber etmek”

DTS 21b’de *agızda tut-* deyimini için “sürekli okumak, tekrar etmek” anlamı verilmeyle birlikte deyim, UW 69b’de “ezberlemek” anlamında alınmıştır. Bu söz, DTS’deki gibi, “bir sözü ezberlemek amacıyla tekrarlamak” anlamında

kullanılmış olmalıdır. Bir sözün ağızda tutulması sürekli tekrarlanması anlamına gelmelidir. Gönülde tutulan söz ise ezberlenmiş sözdür. Dolayısıyla *agızta tut-* ve *köñülte tut-* deyimleri arasında böyle bir fark vardır. Günümüzde kimi lehçelerde ezberlemek anlamı için, Kazakçada *esine tut-*, (Kenesbayoğlu, vb. 1984: 279) Yeni Uygurcada *este tut-* (Necipioviç Necip 2008: 428), Hakasçada da *pazında tut-* (Arıkoğlu 2005: 530) deyimleri kullanılmaktadır ki, Kazakça ve Yeni Uygurcadaki *es* sözü “akıl, hafıza”, Hakasçadaki *paz(ında)* sözü ise “baş(ında)” demektir. Dolayısıyla genel olarak ezberlenmiş bilginin ağızda değil de daha derinde olması temel alınmıştır.

‘eñ başlayu bo d(a)r(a)nıg agızda tutup bir tümen sekiz kata sözlemiş k(e) rgek .. AY 362/14

.. kim kayu tnl(ı)glar bo dışastvustik atl(ı)g sudur erdinig agızda tutsar sarıt kılsar boşgunsar Diş. 669

bir künde /ü/ç tümen iki miñ kerent agız-ınta tutup TugHT V 57-26;

bu iduk darnı yörügin adırthıg bilip : agızta tutup edgüti bışrunup ... Magische E 34

anukka tut- “hazır olmak, tamamlamak, hazırlamak, hazırda tutmak”

Genellikle tarlanın ekime hazır duruma getirilmesi için kullanılmıştır. Bu ifadedeki *anuk* sözü, UW 160a’da “sipariş” olarak tanımlanmıştır. *Anukın tut-* (USp 41), *anukça tut-* ve *anukka ber-* (USp 42) kullanımları da saptanmıştır.

kayımđunıñ yol togantakı yarım eñiz yèrin anukka tuğtum SUK RH07-4
açarınıñ berk togantakı bir eñiz yèrin anukka tuğtum SUK RH09-4

at(lar)ın tut- “adlarını (akılda) tutarak eksiksiz bilmek”

... küçlüg küsünlüglerniñ bolarnıñ atların tutmuş k(e)rgek .. Diş. 588
monçulayu yañın atların tuta kezigçe şaşurmadañ egsüksüz tükel bilmek ukmak erür :: AY 271/17

köñülte tut- “akılda tutmak, ezberlemek”

Yukarıda *agızta tut-* deyiminde *köñülte tut-* ile *agızta tut-* yapılarının farklı anlam içerdiğine değinilmişti. TT ve Az.’de yaşayan *ezber* (< Far. ez: +den ber: göğüs) sözü de Uygurca *köñülte tut-* deyimine benzemektedir.

...boşgunsar okısar nomlasar köñülte tutsar azu y(e)me etözde kö[(rkit)] ser .. Diş. 670

:: kim m(e)n bo şlök [no]mlarıg tülümde eşidip odugumdakıda yigrek b(e)

kiz b(e)lgülüg köñülümde tuta tegintim :: AY 125/15

ol tülinte altun küvrüg ünintin eşidilmiş neçe şlok takşutlar erser barçanı ok şaşutsuz yangluksuz bir egşüksüz tükel köñülinte tutdı AY 94/3

töpüde (+sinte, +lerinte) tut- “değer vermek, saygı duymak”

ol üdün ol kamağ ulug tirin kuvrag tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi üçünç yiti kırkda tolu boltu burkan y(a)rılığın töz töpülerinte tuta teginip ertinü uz ögrünçlüg sevinçlig bolu tegintiler :: AY 199/2

çintamani ertniteg ///y 'z'n töz töpüde tutgalı TT IX-16

yakaka tut- “kiralamak, kiralık olarak tutmak”

Uygurlardan kalma kira sözleşmelerinde rastlanan birleşik sözde yer alan yaka sözü, Usp 273b’de “plata, voznagrajdenie (= ücret, ödül)” olarak tanımlanan yaka sözü için DTS 237b’de aynı tanım verilmiş sözcük ED 898a’da “rent, lease (= kira, kiralama)” biçiminde tanımlanmıştır. Bu sözün benzeri günümüzde *Türk*. konuşma dilinde *kiraya tut-* kullanılmaktadır.

takıgu yıl ikinti ay oñ yañıka maña bay tmür-ke kepez tarıgu yer kergek bolup tmiçi-niñ bu suvtakı uturu borlukın on tñ kepez yak-a-ka tutdum bu on tñ kepez-ni küz yañıda başı taşı birle birür men SUK RH04-5

2.3. Fiil + tut-

Fiil, Uygurca metinlerde başka fiillerle ikilemeler de kurabilmiştir (Şen 2002: 71, 174, 189, 303). Bu durumda her iki fiil de aynı kip ekini alır. Bu ikilemeler kimi zaman çekimli fiil olarak karşımıza çıkarken kimi zaman da ... *atl(i)g nom (9) erdinig boşguntaçı tutdaçı AY 1/9, tagdın yınakıg küzetdeçi tutdaçıya öñi öñi körklüğe AY 29/4-5* örneklerinde görüldüğü gibi, iki fiilden aynı eklerle türeyen isim görevinde ikilemeler görmek de mümkündür. Ayrıca ikilemede görevli her iki unsur da ilk sırada yer alabilir. Örneğin sözcükler, *küzet-tut-* biçiminde olabileceği gibi *tut- küzet-*; *boşgun- tut-* biçiminde olabileceği gibi *tut- boşgun-* biçiminde sıralanabilirler.

boşgun- tut- “öğrenmek, öğrendiğini unutmamak”

bo nom erdinig boşguntılar tutdılar .. bitidiler bititdiler [okadı]lar okıtdılar :: AY 17/14

kötür- tut- “değer vermek, yüceltmek”

.. *inçe k(a)ltı yitinçsiz yidiz yagız yir alku edlerin neteg kötürür tutar erser* AY 207/1

küzet- tut- “korumak”

bo yekler uruñutları küyü küzetsünler tutsunlar sizlerniñ amrak isig özüñüzlerni .. Diş. 243

köngülteki kılınçlarıg kkirsiz tapçasız (9) arıtmakları üze ötrü ç(a)hşap(u) d p(a)ramutg arıgın süzükin küzetürler tutar-(11)-lar .. AY 220/10

tut- boşgun- “öğrenmek, öğrendiğini unutmamak”

okıtguca sarıt kılguca bışrunguka ögüke tapınguka tutguca boşgunguka muntagın alku teñri yerlerinte erteçi teñri uruları birle ... U II 34

tut- küzet- “korumak”

... *ç(a)hşap(u)dıg arıgın süzükin yazınçsızın tutarlar küzetürler.. AY 221/3*

alkunı tolu tükel kılmakları üze ötrü ç(a)hşap(u)dıg yazınçsız arıg tutarlar küzetürler :: AY 224/24

2.4. Fiil + Zarf fiil + tut-

Ş. Tekin KİP’te herhangi özel bir örnek vermeksizin *tut-* fiilinin yardımcı fiil olarak da kullanıldığını belirtmiştir (1993: 50). Tekin’in bu tanımlamayla KİP’te geçen *atayu tut-* ve *ayayu ağırlayu tut-* yapılarını kastettiği anlaşılıyor. Nitekim, *bir-* yardımcı fiili için de aynı tanım yapılmış (1993: 38), tercüme bölümünde bu iki yapıdaki *tut-* fiili (*atayu tut-*, *ayayu ağırlayu tut-*), süreklilik bildiren *tur-* fiilinin işlevine eşdeğer görülmüştür. Söz konusu iki fiilin süreklilik içermesi ve bu özellikleriyle Uygurca metinlerde saptanan *kün t(e)ngri tilgeni teg tegirmi körkle y(a)ruk yaltrık üze kopdın singar <yirtinçüleriğ barça büttürü> y(a)rutu yaltrıtu turur erti .. AY 92/20* ve .. *bodunun karasın igidgeli .. k(e)ntü öz et’özlerin ıduk orunların y(a)rutu yaltrıtu tutgalı umazlar* AY 546/4 gibi, *tut-* fiilinin zaman zaman *tur-* fiili ile benzer işlevde kullanıldığı örnekler, bu açıdan düşündürücü ve Hamilton’un yukarıda açıkladığımız görüşünü destekleyici niteliktedir. Ancak, Uygurcada ve Türkçenin başka dönem ve sahalarında görülen *-U kal-*, *-U tur-*, *-U tut-* (Uygurca dışında KB’de ayrıca DLT’de *-p tut-*) *-U yori-* gibi yapılarıdaki benzerliklerin nedeni fiillerin köken birliği değil; süreklilik bildiren fiiller olmasıdır. Gabain, Tasvirî Fiiller (Deskriptive Verben) ve Birleşik Fiiller (Verbal-Komposition) bölümlerinde kimi fiillerin, *u* ya da *p*

almış temel fiilden sonra kendi anlamlarını yitirerek birleşik yapılar kurduğundan söz eder ve “tutmak” anlamındaki *tut-* fiilinin *küy-ü tut-* yapısında “sürekli olarak korumak” ve *kıl-u tut-ar men* yapısında “yapıp dururum” anlamında kullanıldığını belirtir (1950: 131, 163). Barutçu da fiilin tasvirî yardımcı fiil görevinde kullanıldığını belirtmiştir (1987: 437) Ancak, zarf-fiil alan bir fiilden sonra *tut-* fiilinin geldiği, *koynında kuça tut-* M 2 a 24, *bekrü kizlep tut-* KP LVI-1 vb. kimi kullanımlarda fiil yardımcı fiil görevinde değildir ve tasviri fiil yapısı söz konusu değildir. *küyü küzedü tut-*, *ayayu ağırlayu tut-* gibi yapılar ise yapıcı ve anlamca süreklilik bildiren tasvirî fiil yapılarına benzemekle ve yukarıdaki kimi araştırmacılarca böyle kabul edilmekle birlikte bizce konuyla ilgili soru işareti barındırmaktadır. Bunlardan birincisi, bu türden tasvirî fiil yapılarının Uygurca ve Karahanlı Türkçesinden sonraki dönem ve sahalarda kullanılmamasıdır. Günümüz Türk lehçelerinde süreklilik bildiren tasvirî fiiller kuran çok sayıda fiil olmasına karşılık Eski Türkçeden beri sıklıkla kullanılan *tut-* fiilinin bu işlevinin kaybolması ilginçtir. İkincisi ise Uygurca metinlerde de karşılaşılan *küzet- tut-*, *tut- küzet-*, *kötür- tut-* gibi söz konusu fiillerin zarf-fiil olmaksızın bir araya geldiği durumlardır. Ayrıca, Uygur metinlerinde *tut-* ile karşılanan 持 [chi]’nin Çince de aynı zamanda “korumak” anlamında kullanılması (<http://www.buddhism-dict.net>) *küyü küzetü tut-* yapısındaki zarf-fiillerin çevirmen-yazarların tercihi olduğu, bu tür yapıların iki (ya da daha fazla) çekimli fiille de aktarılabileceği ve bu tercihin sonradan yaygınlaştığı düşünülebilir. Böylelikle bu özellikler söz konusu yapıların çeviri etkisiyle ortaya çıkıp çıkmadığı sorusunu akla getirmektedir. Ercilasun da KB’deki *-p* zarf-fiil ekinin zarf ve bağlama fonksiyonlarından söz etmiştir. Ercilasun, *katlıp yorı-*, *kelip al-*, *tilep bul-*, *turup bar-* vb. örneklerde “bir birleşik fiil havası varsa da bunlara tam bir birleşik fiil gözüyle bakamayız. Bunlarda da *-p*, daha çok bağlama fonksiyonu ile vazife görmektedir”, demektedir (1984: 178-179). Aşağıda, Uygur metinlerinde saptanmış *tut-* fiilinin zarf-fiil yapıları üzerine getirilerek oluşan bu tür yapılar yer almaktadır:

küyü küzedü [ayayu] [uz] tut- “koruyup kollamak”

Uygurcada *tut-* fiilinin yer aldığı en çok kullanılan yapıdır. Çoğunlukla Budist Uygur metinlerinde görülmekle birlikte Maniheist metinlerde de saptanmıştır (Man. I TM 159 5-6 vb.). Yukarıda belirtildiği gibi, *küzed-* ve *tut-* fiillerinin çekimli fiil olarak kullanıldığı durumlar da söz konusudur. Bunun yanında, *küzedü tut-*, *küyü küzedü ayayu tut-*, *küyü küzedü uz tut-* gibi, kimi ekleme ve çıkarmalarla yeni yapıların kurulduğu da görülür.

.. kaçan birök kirserler .. ög karınınta umayda .. anta yme t(e)ñriler .. anı teg ök küzetürler .. togsar yme yalangukda .. kişilerning yirinte .. yeg ayaglıg bolmakdın .. anın t(e)ñri tēp tētirler .. yene yme t(e)ñriler .. küyü küzetü ayayu tutmuşka .. anın yme t(e)ñriler ..AY 550/22.

teñriler küşeğü tutar evte ed tavar aşılır TT VII 28-27
amtı közünür ajunta .. kamag t(e)ñriler yme birkerü .. küyü küzetü uz tutup .. körkitürler inçip olarka .. edgüli ayıglı tüş utlıg .. AY 552/11

agırlap tut- “değer vermek (değer verip baş üstünde tutmak ?)”

Bu yapıya, Uygurca dışında KB’de de *agırlap tut-* yapısına rastlanır. *agırlap tut-*, *ayayu agırlaytu tut-*, *ayayu agırlagaytu tut-* kullanımları, anlamca yukarıdaki *kötür- tut-* “yüceltmek” kullanımına benzemektedir. Bu sözcükler arasındaki yapısal fark *kötür- tut-* sözünün iki ayrı fiil olarak değerlendirilmesi, diğerlerinin ise zarf-fiil ile *tut-* fiiline bağlanmasından ibarettir.

adın ellerniñ törüsün yme adırtıl(ı)g ukup alku kamag elig küniğ agırlap tuttaçı uigGedichte II-11.

ayayu agırlagaytu tut- “değer vermek (değer verip baş üstünde tutmak ?)”

anı üçün kamag yalañuklar ayayu agırlaytu tutmuş kergek kim tünle küntüz unıtmasar .. KİP 72

ayayu agırlaytu tutmuşka .. anın küyü küzetü tutgay biz bo nom erdinig turkaru .. tört azrua [‘eri]gi içinte ornanmış <erür> siz AY 665/12

ayayu agırlaytu tut- “değer vermek (değer verip baş üstünde tutmak ?)”

biz yme olarnı ayayu agırlaytu tuta teginelim t(e)ñrim tip ötüntiler :: AY 397/21

tarkaru tut- “engellemek”

biligsiz lerge özin tarkaru tutmas Man. III 21-4;

ikirçgü köngül tutmakda özin tarkaru tutar .. Man. III 21-12

tavranu tut- “acele etmek”

biziñ bo [k]am[a]g y(a)rok uğuşnuñ [tergin] tavranu tutz-un MTT 237

Değerlendirme ve Sonuç

Bu makalede Uygurca metinlerde saptanan *tut-* fiiliyle kurulmuş birleşik sözlere ilişkin sözcük varlığı ortaya koyulmuştur. Fiilin anlam değerleri, yapısal özellikleri, bir fiil tabanı olarak yeni sözcüklerin kuruluşunda görev alması vb. özellikler incelenirken Eski Türkçenin Orhon Türkçesi metinlerinden başlamak üzere tarihî Türk yazı dillerindeki ve günümüz Türk lehçelerindeki kullanımlarla

zaman zaman bağlantılar kurulmuştur. *tut-* fiili, Türkçenin en sık kullanılan fiillerindedir. Bu durumun iki nedeni vardır. Birincisi süreklilik bildirmesidir. Süreklilik bildiren fiillerin (*dur-*, *yat-* *yürü-*, *otur-* vb.) bu özellikleri nedeniyle yeni anlam geliştirmeye diğer fiillere oranla daha elverişli oldukları düşünülebilir. Ayrıca süreklilik bildiren fiiller görevli yapılar kurmada da diğer fiillere göre daha çok görev alırlar. Buna ek olarak *tut-* fiilinin temel anlam özelliği de yeni anlamların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Fiilin temel anlamı “tutmak (elde tutmak)”tır. Fiilin yeni anlamlar kazanmasında önce gelen sözcüklerin payı da büyüktür. *Tut-* fiili, daha Uygurca döneminde çok anlamlıdır. Günümüzde kullanılan pek çok anlamın Uygurca döneminde gelişmiş olduğu görülmektedir. Fiilin yeni anlamlar kazanmasında farklı yolların izlendiği söylenebilir:

- a) tutmak (elde tutmak) → elde etmek → ele geçirmek → yerleşmek → ...
- b) tutmak (elde tutmak) → elde tutarak sunmak → başışlamak → ...
- c) tutmak (elde etmek) → benimsemek, kabullenmek → (gereklerini) yerine getirmek → ...
- d) tutmak → tepede tutmak → değer vermek → ...

Fiil, eklerle çok sayıda yeni sözcüğün türetilmesinde de kullanılmıştır. Eski Türkçede *tut-* fiilinden türeyen fiiller ve isimler yukarıda sıralanmıştı. Bu sözcüklerde fiilin türlü anlam özelliklerinden yararlandığı gözlenmektedir. Örneğin *tutaşı* “sürekli” sözcüğünde fiilin süreklilik özelliği ön plandadır.

İnceleme bölümünde ele alındığı gibi, fiil çok sayıda birleşik sözün kullanımında görev almıştır. Fiilden önce gelen sözcükler anlam açısından çok çeşitlilik sunmaktadır. Ancak, aynı anlam alanında yer alan sözcükler benzer anlamlı birleşik sözler kurabilmiştir. Örneğin *il tut-*, *ornag tut-*, *orun tut-*, *turag tut-*, *yër tut-*, *yurt tut-* vb. kuruluşlar genel olarak “yerleşmek, mesken edinmek” anlamındadır. Bunun gibi, yükseklik-alçaklık, ağırlık-hafiflik gibi kavram alanlarında yer alan sözcükler de *tut-* fiiliyle kullanıldığında metaforik olarak toplumun insana bakışını yansıtır. Örneğin *töpüde tut-* deyimini “değer vermek” anlamındayken *yënik tut-* “değersiz görmek; *agır tut-* “değer vermek” anlamındayken *uçuz tut-* “değersiz görmek anlamındadır. *tut-* fiiliyle kurulan birleşik sözlerde Uygurcanın erken dönem ve geç dönem ürünlerinde kullanım açısından büyük farklar görülmemekle birlikte geç dönem metinlerinde dilin doğal gelişimine ve kültürel gelişmelere koşut olarak fiilin *lab tut-*, *kalan tut-*, *yakaka tut-* vb. farklı kullanımları saptanmıştır. İslamiyet’in kabulüyle birlikte Türkçede bu kullanımlara *ümid tut-* vb. Arapça, Farsça sözcükleri ve *ruze tut-* vb. kimi dini terimleri de eklemek mümkündür. Dilin imkânlarının genişlemesi, çok sayıda eserin kaleme alınması (ya da çevrilmesi) sonraki

dönemlerde fiille kullanılan birleşik sözcüklerin sayısını artırmış, bu birleşik sözcüklere yenileri eklenmiştir. Uygurca metinlerde yer alan, *tut-* fiiliyle kurulan birleşik sözcükler, Türkçenin Eski Türkçe sonrası tarihi ve çağdaş Türk yazı dillerinde saptanan *tut-* fiiliyle kurulan birleşik sözcüklerin çeviri ögeleri olup olmadığının değerlendirilmesinde yarar sağlayacak niteliktedir.

tut- fiili, *ikireçgü, öç kek, övke, sezik, uçuz vb.* duygusal ifadeleri bildiren sözcüklerle kullanıldığında *könül* sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır. Bu durumun temel sebebi kuşkusuz bu ifadelerin “gönül” ile bağlantılı olarak düşünülmesidir. Günümüzde de *gönlünü ferah tut- vb.* (Türk.) kullanımlara rastlanmaktadır.

Kaynaklar

- ABİK, A. Deniz (2004), “Nevâyi’ nin üç eserindeki deyimlerin Farsça ile karşılaştırılması”, *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 13, S 1, Adana, 211-222.
- Äg.: *Ägama-Fragmente*
- ALTAYLI, Seyfettin (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1977), “Uygurca yazılar arasında II”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi C. XXII*’den ayrı basım, İstanbul, s. 17-32.
- (1992), *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atebetü’l-Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- (1999), *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu
- ARIKOĞLU, Ekrem (2005), *Örnekli Hakaşa-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ÁRPÁD, Berta, (2004), *Szavaimat jól halljátok... A türk és uygur rovásírásos emlékek kritikai kiadásáa*, Szeged.
- (2010), *Sözlerimi İyi Dinleyin...*, *Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, (Çev.: Emine Yılmaz), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ASMUSSEN, Jes P. (1965), X^aastvānīft Studies in Manichaeism, Acta <theologica Danica, Prostant Apud Munksgaard, Copenhagen.
- ATA, Aysu (1997), *Nasirü’l-din Bin Burhanü’l-din Rabguzi Kısasü’l-Enbiya: Peygamberler Kıssaları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- (1998), *Nehcü’l-Ferâdis, Uştmahtarın Açuk Yolu III Dizin-Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- (2004), *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası)*, (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ATALAY, Besim (1999), *Divanü Lûgati’t-Türk Tercümesi I-III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. baskı, Ankara.
- (1999), *Divanü Lûgati’t-Türk Tercümesi Dizini “Endeks”*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. baskı, Ankara.
- AY: *Altun Yaruk*
- AYDIN, Erhan (2007) *Şine Usu Yazıtı*, KaraM Yayınları, Çorum.
- BANG. W.-A. von Gabain (1928), “Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott”, *Ungarische Jahrbücher* 8, s.246-256.

- (1929a), *Türkische Turfan-Texte I*, Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter U. Co., Berlin.
- (1929b), *Türkische Turfan-Texte II*, Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter U. Co., Berlin.
- (1930a), *Türkische Turfan-Texte III*, Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter U. Co., Berlin.
- (1930b), *Türkische Turfan-Texte IV*, Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter U. Co., Berlin.
- (1931), *Türkische Turfan-Texte V*, Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter U. Co., Berlin.
- - G. Rachmati-A. von Gabain (1934), *Türkische Turfan-Texte VI Das Buddhistische Sūtra Sekiz Yükmek*, Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter U. Co., Berlin.
- - G. R. Racmati (1987), “Lieder aus Alt-Turfan”, *Makaleler I*, (hzl.: Osman Fikri Sertkaya), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s.721-732.
- - R. Rahmeti (1987), “Türlü cehennemler üzerine Uygurca parçalar”, *Makaleler I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları (hzl.: Osman F. Sertkaya), Ankara, s. 419-431.
- BARUTÇU, F. Sema (1987), “Uygurca Sadâprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1998), “Yenisey Kitabeleri Ve Yer-Sular”, *Journal of Turkish Studies* 22, (Tuba/Türklük Bilgisi Araştırmaları), Hasibe Mazıoğlu Armağanı, Cambridge: Harvard UP, 171-184.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford University.
- DANKOFF, Robert - James Kelly (1982), *Mahmūd el-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk), Part I*, Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:7, Harvard.
- (1984), *Mahmūd el-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk), Part II*, Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:7, Harvard.
- (1985), *Mahmūd el-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk), Part III*, Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:7, Harvard.
- Derleme Sözlüğü I-XII (1993)*, 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Diş. Dişastvustik**
- DLT: *Divanü Lugati t-Türk*
- DOERFER, Gerhard (1967), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen III*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- DTS: *Drevnetyursky Slovar'*
- ED: *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984), *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- FEDAKÂR, Durdu (1994), “Das Alttürkische in Sogdischer Schrift Textmaterial und Orthographie”, *Ural Altaische Jahrbücher Neue Folge* 13, s. 133-157.
- GABAIN, A. von (1935), *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsang I Bruchstücke des 5. Kapitel*, Sitzungberichte der Preußischen Akademie der

- Wissenschaften, Berlin.
- (1995), *Eski Türkçenin Grameri* (çev.: Mehmet AKALIN), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GENG Shimin - Hans-Joachim Klimkeit (1986), "Die uigurische Xuan-Zang-Biographie Ein Beitrag zum 7. Kapitel", *Zentralasiatische Studien* 19, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, s. 253-277.
- - Hans-Joachim Klimkeit - Jens Peter Laut (1993), "Prolegomena zur edition der Hamihandschrift der Uigurischen Daşakarmapathāvadānamālā", *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, *Talat Tekin Armağanı*, Simurg Yayınları, Ankara, 213-230.
- - Hans-Joachim Klimkeit - Jens Peter Laut (1996), "Eine neue nestorianische Grabinschrift aus China", *Ural-Altäische Jahrbücher* 14, Harrassowitz Verlag, 164-175.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fülller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- HAMILTON, James Russel (1998), "*Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prenses Masalının Uygurcası-Kalyanamkara ve Papamkara-*, (çev.: Ece Korkut, İsmet Birkan), Simurg Yay., Ankara.
- HAZAI, G. (1970), "Ein Buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-sammlung", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XXIII (1)*, Budapest, s. 1-21.
- (1975), "Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches", *Altorientalische Forschungen* 3, s. 91-108.
- HİMRAN S. (1941), *Huastuanıft, von Le Coq'un İngilizce Tercümesinden*, 1941, Ankara.
- HT: *Hüen-Tsang Biyografisi*
- KALJANOVA, Elmira (2005), *Uygurca Dışavustik (Giriş-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- KAYA, Ceval (1994), "*Uygurca Altun Yaruk -Giriş, Metin ve Dizin-*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KB: *Kutadgu Bilig*
- KENESBAYOĞLU, İ. K. Vb. (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü* (çev.: Hasan Oraltay, Nuri yüce, Saadet Pinar), Türk Dünyası Araştırmaları Yayını, İstanbul.
- KÇ: *Kül İç Çor Yazıtı*
- KUDARA, Kōgi – Peter Zieme (1995) "Uigurische Āgama-Fragmente (3)", *Bukkyobunkekenkyusho kiyo (Bulletin of Institute of Buddhist Cultural Studies)* 34, Ryukoku University, Kyoto, 23-84.
- (1988), "Chinesisch-alttürkische Fragmente des 'Schwitzbad-Sūtras'", *Altorientalische Forschungen* 15, s. 182-191.
- KT: *Kül Tegin Yazıtı*
- Ku.T.: *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi*
- LE COQ, A. von (1908), "Ein manichäisch-uigurisches Fragment aus Idikut-Schahri", *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, s. 398-414.
- (1909), "Ein christliches und ein manichäisches Manuskriptfragment in türkischer Sprache aus Turfan (Chinesisch-Turkistan)", *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, s. 1202-1218.
- (1911), *Chuastuanıft, ein Sündenbekenntnis der manichaischen Auditores*. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan), Berlin.
- (1912), *Türkische Manichaica Aus Chotscho I*, Verlag der Akademie der Königl.

- Wissenschaften, Berlin.
- (1919), *Türkische Manichaica Aus Chotscho II*, Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- (1922), *Türkische Manichaica Aus Chotscho III*, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- MAUE, Dieter - Klaus Röhrborn (1980), “Zur alttürkischen Version des Saddharmapundāriķa Sūtra”, *Central Asiatic Journal* 24, s.251-273.
- MERT, Osman (2009), *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Belen Yayıncılık, Ankara.
- MÜLLER, F.W.K. (1908), *Uigurica I*, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- (1911), *Uigurica II*, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- (1922), *Uigurica III*, Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- (1931), *Uigurica IV*, Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- NADALYAIEV, V. M. vd. (1969), *Drevnetyursky Slovar*, Akademia Nauk SSSR, Leningrad.
- NECİPOVIÇ NECİP, Emir (2008), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (çev.: İklil Kurban), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖLMEZ, Mehmet (1991), *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm)*, (*Suvarnaprabhāsasūtra*), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1, Ankara.
- (1994), “Hsüen-Tsang’ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm” *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- (1998), “Tibet Buddhizmine ait eski Uygurca Bahşı Ögdisi”, *Bahşı Ögdisi: Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags / 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*. (hızl.: Jens Peter Laut - Mehmet Ölmez, Freiburg/İstanbul, s. 261-296.
- (2007), *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen, Tuvacanın Sözcükleri, Eski Türkçe ve Moğolca Denklemlerle*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- ÖTİL (1981), *Özbek Tiliniñ İzahli Lugati I-II*, (redaktör: Z.M. Ma’rufov), Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyet İnstitutu, Moskva.
- ÖZERTURAL, Zekine (2002), “Eski Türkçe tu- “kapamak” Eylemi Üzerine”, *Türkoloji Dergisi* 15/1, s. 181-192.
- ÖZYETGİN, A. Melek (2004), *Eski Türk Vergi Terimleri*, KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi, Ankara.
- (2009), “Altın Orda devlet geleneğinde Uygur izleri”, *International Journal of Central Asian Studies, Festschrift*
- To Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin’s Birth*, Volume 13, (ed.: Choi Han-Woo), The International Association of Central Asian Studies Korea University of International Studies.
- RACHMATI, G. R. (1937), *Türkische Turfan-Texte VII*, Mit sinologischen Anmerkungen von W. Eberhard, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften Jahrgang 1936, Philosophisch-historische Klasse 12, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- RÖHRBORN, Klaus (1971), *Eine uigurische Totenmesse*, Berliner Turfan Texte II, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, Deutsche Akademie der Wissenschaften

- zu Berlin Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie, Akademie Verlag, Berlin.
- (1991), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII, Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain*. VSUA: 34, Xuanzangs Leben und Werk, vol. 3. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- (1996), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII, Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain*. VSUA: 34, Xuanzangs Leben und Werk, vol. 5. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Osman Sertkaya (1980), “Die alttürkische Inschrift am Tor-*Stüpa* von Chü-yung-kuan”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 130, s. 304-339.
- RYBATZKI, Volker (1997), *Die Toñuquq-Inschrift*, *Studia uralo-altaica* 40, Szeged.
- SEMET, Ablet (2002), “Ein Fragment des I. Kapitels der uigurischen Xuanzang-Biographie”, *Splitter aus der Gegend von Turfan, Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*, (ed.: Mehmet Ölmez-Simone Christiane Raschmann), Istanbul-Berlin, 265-277.
- (2005), *Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Xuangzangs Leben und Werk Band 34, Teil 8, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- SUK: *Sammlung uigurischer Kontrakte*
- ŞEN, Serkan (200), *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun.
- (2010), *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*, Samsun.
- ŞİRİN USER, Hatice (2009), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya.
- T: *Tunyukuk Yazıtı*
- TEKİN, Şinasi (1976), “*Uygurca Metinler II, Maytrisimit, Burkancuların Mehdîsi, Maitreya ile Buluşma Uygurca iptidaî bir dram (Burkancılığın vaiphasika tarikatine ait bir esrin Uygurcası)*”, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- (1980), *Maitrisimit nom bitig, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*, Berliner Turfantexte IX, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralintitut für Alte Geschichte und Archäologie, Akademie-Verlag, Berlin.
- (1989), “Uygurcada yardımcı cümleler üzerine bir deneme”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1965*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, s.35-63.
- (1993), “*Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah)*”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- (2001), *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- TEKİN, Talat (1993) *Hunların Dili*, Doruk Yayınları, Ankara.
- vb. (1995), *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Simurg Yayınları, Ankara.
- (2004), “Türkçedeki en eski ödünç sözcükler”, *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Öncü Kitap, Ankara, 227-231.
- (2006) Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TEZCAN, Semih – Peter Zieme (1971), “Uigurische Brieffragmente”, *Studia Turcica*, Budapest, s. 451-460.

- (1990), “Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan”, *Altorientalische Forschungen* 17, s. 146-151.
- TEZCAN, Semih (1974), *Das Uigurische Insadi-Sutra, Berliner Turfan-Texte III*, Akademie-Verlag, Berlin.
- TMEN: *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*
- TT: *Türkische Turfan-Texte*
- TUGUŞEVA, L. Y. (1991), *Uygurskaya Versiya Biografy Cyuan'-Tszana*, Akademiya Nauk SSSR institut Vostokovedeniya, Moskva.
- (1971), “Yarlıki Uygurskih Knyazey iz Rukopisnogo Cobraniya lo İvan SSSR”, *Tjurkologičeskiy Sbornik*, Akademia Nauk SSSR, Moskva, s. 244-260.
- Türk.*: Türkiye Türkçesi
- U.*: *Uigurica*
- Vim.*: *Vimalakīrtinirdeśasūtra*
- ZiemeSteuer: *Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster*
- ZIEME, Peter (1968), “Die türkischen Yosīpas-Fragmente”, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung XIV*, s. 45-67.
- (1969), “Ein uigurisches Sündenbekenntnis”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XXII (1)*, s.107-121.
- (1975a), *Maniheisch-türkische Texte*, Berliner Turfantexte V, Akademie- Verlag, Berlin.
- (1975b), “Ein uigurischer Erntesegegn”, *Altorientalische Forschungen III*, s. 109-143.
- (1979), “Uigurisch ‘lab’ ‘Spende’”, *Altorientalische Forschungen 6*, s. 275-277.
- (1981), “Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster”, *Altorientalische Forschungen 8*, s. 237-263.
- (1989), “Zwei neue alttürkische Saddharmapūṇḍarīka-Fragmente”, *Altorientalische Forschungen 16*, s. 370-379. (9. Ya da 10. Yy. s.371),
- (1990), “Ein alttürkisches Fragment des Kṣitigarbha-Sūtras aus Bāzāklīk”, *Altorientalische Forschungen 17*, s. 379-384.
- (1991), “Bruchstücke einer alttürkischen Übersetzung des Mahāyāna Mahāparinirvāṇasūtras aus Turfan”, *Altorientalische Forschungen 18*, s. 297-303.
- (1998), “Das nestorianische Glaubensbekenntnis in einem alttürkischen Fragment aus Bulayık”, *Ural-Altäische Jahrbücher, Band 15, 1997/1998*, Harrassowitz Verlag, s. 173-182. (13. Ya da 14. Yy s.174),
- (2000a), *Vimalakīrtinirdeśasūtra*, Berliner Turfantexte XX, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung, Brepols, Belgium.
- (2000b), “Verse des Candasūtra nach Chinesisch-Uigurischen bilinguen”, *Türk Dilleri Araştırmaları 10*, Ankara, s.65-80.
- (2001), “Zwei uigurische Gedichte aus Dunhuang – ein Deutungsversuch”, *Türk Dilleri Araştırmaları 11*, İstanbul, s.125-136.
- (2005), *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, Berliner Turfan Texte XXIII, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung, Brepols, Belgium.
- - G. Kara (1978), *Ein Uigurisches Totenbuch*, Akademiai Kiado, Budapest.